

Testi corso monografico di esegesi dei testi grammaticali latini a.a. 2024/2025

Corso di laurea: Lettere – docente: Prof. Francesco Berardi

INDICE

Sezione I: la definizione di grammatica	p. 2
Sezione II: la definizione di <i>phantasia</i> ed <i>enargeia</i>	p. 3
Sezione III: <i>phantasia</i> ed <i>enargeia</i> nel commento di Servio a Virgilio	p. 5
Sezione IV: <i>phantasia</i> ed <i>enargeia</i> nel commento di Donato a Terenzio	p. 8
Sezione V: bibliografia consigliata	p. 10

Sezione I: la definizione di grammatica

1) Dionisio il Trace, *Ars grammatica*, 1.1 Uhlig:

Γραμματική ἐστὶν **ἐμπειρία** τῶν παρὰ ποιηταῖς τε καὶ συγγραφεῦσιν ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ λεγομένων. Μέρη δὲ αὐτῆς ἐστὶν ἕξ· πρῶτον ἀνάγνωσις ἐντριβὴς κατὰ προσωδίαν, δεύτερον ἐξήγησις κατὰ τοὺς ἐνυπαρχόντας ποιητικοὺς τρόπους, τρίτον γλωσσῶν τε καὶ ἱστοριῶν πρόχειρος ἀπόδοσις, τέταρτον ἐτυμολογίας εὔρεσις, πέμπτον ἀναλογίας ἐκλογισμός, ἕκτον κρίσις ποιημάτων, ὃ δὴ κάλλιστόν ἐστι πάντων τῶν ἐν τῇ τέχνῃ.

“La grammatica è l’**osservazione empirica** della lingua usata correntemente dai poeti e dagli scrittori. Sei sono le parti: 1) lettura esperta secondo metrica; 2) spiegazione dei tropi poetici che si incontrano nei testi; 3) spiegazione accessibile di glosse e contenuti; 4) indagine dell’etimologia; 5) presentazione dei paradigmi; 6) giudizio critico sull’opera letteraria che è di gran lunga la sezione più bella”.

2) Quintiliano, *Institutio oratoria*, 1.4.1-5

[1] Primus in eo qui scribendi legendique adeptus erit facultatem grammaticis est locus. Nec refert de Graeco an de Latino loquar, quamquam Graecum esse priorem placet: utrique eadem via est. [2] Haec igitur professio, cum brevissime in duas partis dividatur, recte loquendi scientiam et poetarum enarrationem, plus habet in recessu quam fronte promittit. [3] Nam et scribendi ratio coniuncta cum loquendo est et enarrationem praecedat emendata lectio et mixtum his omnibus iudicium est: quo quidem ita severe sunt usi veteres grammatici ut non versus modo censoria quadam virgula notare et libros qui falso viderentur inscripti tamquam subditos summovere familia permiserint sibi, sed auctores alios in ordinem redegerint, alios omnino exemerint numero. [4] Nec poetas legisse satis est: excutiendum omne scriptorum genus, non propter historias modo, sed verba, quae frequenter ius ab auctoribus sumunt. tum neque citra musicen grammaticae potest esse perfecta, cum ei de metris rhythmisque dicendum sit, nec si rationem siderum ignoret poetas intellegat, qui, ut alia mittam, totiens ortu occasuque signorum in declarandis temporibus utuntur, nec ignara philosophiae, cum propter plurimos in omnibus fere carminibus locos ex intima naturalium quaestionum subtilitate repetitos, tum vel propter Empedoclea in Graecis, Varronem ac Lucretium in Latinis, [5] qui praecepta sapientiae versibus tradiderunt: eloquentia quoque non mediocri est opus, ut de unaquaque earum quas demonstravimus rerum dicat proprie et copiose. Quo minus sunt ferendi qui hanc artem ut tenuem atque ieiunam cavillantur. Quae nisi oratoris futuri fundamenta fideliter iecit, quidquid superstruxeris corruet: necessaria pueris, iucunda senibus, dulcis secretorum comes, et quae vel sola in omni studiorum genere plus habeat operis quam ostentationis.

Sezione II: la definizione di *phantasia* ed *enargeia*

1) Quintiliano, *Institutio oratoria*, 6.2.29-33

Quas φαντασίας Graeci vocant (nos sane visiones appellemus), per quas imagines rerum absentium ita repraesentantur animo ut eas cernere oculis ac praesentes habere videamur, has quisquis bene ceperit is erit in adfectibus potentissimus. [30] [Has] Quidam dicunt εὐφαντασίωτον qui sibi res voces actus secundum verum optime finget: quod quidem nobis volentibus facile continget; nisi vero inter otia animorum et spes inanes et velut somnia quaedam vigilantium ita nos hae de quibus loquor imagines prosecuntur ut peregrinari navigare proeliari, populos adloqui, divitiarum quas non habemus usum videamur disponere, nec cogitare sed facere: hoc animi vitium ad utilitatem non transferemus. [31] [Ad] Hominem occisum queror: non omnia quae in re praesenti accidissem credibile est in oculis habebam? non percussor ille subitus erumpet? non expavescet circumventus, exclamabit vel rogabit vel fugiet? non ferientem, non concidentem videbo? non animo sanguis et pallor et gemitus, extremus denique exspirantis hiatus insident? [32] Insequentur ἐνάργεια, quae a Cicerone inlustratio et evidentia nominatur, quae non tam dicere videtur quam ostendere, et adfectus non aliter quam si rebus ipsis intersimus sequentur. An non ex his visionibus illa sunt: *excussi manibus radii revolutaque pensa*¹, *levique patens in pectore vulnus*², equus ille in funere Pallantis *positis insignibus*³? [33] Quid? non idem poeta penitus ultimi fati cepit imaginem, ut diceret: *et dulcis moriens reminiscitur Argos*⁴?

2) Quint. *inst.* 8, 3, 62-63 e 67-69

Magna virtus res de quibus loquimur clare atque ut cerni videantur enuntiare. Non enim satis efficit neque, ut debet, plene dominatur oratio si usque ad aures valet, atque ea sibi iudex de quibus cognoscit narrari credit, non exprimi et oculis mentis ostendi. [63] Sed quoniam pluribus modis accipi solet, non equidem in omnis eam particulas secabo, quarum ambitiose a quibusdam numerus augetur, sed maxime necessarias attingam. Est igitur unum genus, quo tota rerum imago quodam modo verbis depingitur: "constitit in digitos extemplo arrectus uterque"⁵ et cetera, quae nobis illam pugilum congregantium faciem ita ostendunt ut non clarior futura fuerit spectantibus.

3) *Schemata dianoeas* 1 p. 153.2-8 Schindel

ἐνάργεια est imaginatio, quae actum incorporeis oculis subicit et fit tribus modis: persona, loco, tempore. Persona, cum absentem alloquimur quasi praesentem. Vergilius: *Nec tu carminibus nostris inductus abibis, Oebale*⁶. Loco, cum eum qui non est in conspectu nostro tanquam videntes

¹ Verg. *Aen.* 9, 476.

² Verg. *Aen.* 11, 40.

³ Verg. *Aen.* 11, 89.

⁴ Verg. *Aen.* 10, 782.

⁵ Verg. *Aen.* 5, 426.

⁶ Verg. *Aen.* 7, 633.

demonstramus, ut: *Hic Dolopum manus, hic saevus tendebat Achilles*⁷. Tempore, cum praeterito utimur quasi praesenti, ut: *Apparent rari nantes in gurgite vasto*⁸.

⁷ Verg. *Aen.* 2, 29.

⁸ Verg. *Aen.* 1, 118; Serv. Dan. *ad locum*: vel 'rari' de multis, ut ostendat statim alios plures periisse. Et quomodo 'apparent', si 'ponto nox incubat atra'? aut quia 'crebris micat ignibus aether', aut quia ante ipsius oculos hoc evenit.

III sezione: *phantasia* ed *enargeia* nel commento di Servio a Virgilio

1) Verg. *Georg.* 1, 100-103

Umida solstitia atque hiemes orate serenas,
agricolae; hiberno laetissima pulvere farra,
laetus ager. Nullo tantum se Mysia cultu
iactat et ipsa suas mirantur Gargara messes.

Serv. *ad georg.* 1, 103: MIRANTVR GARGARA phantasia est poetica rei inanimali sensum dare: sic alibi (II 82) mirataque novas frondes et non sua poma.

2) Verg. *Georg.* 2, 78-82

aut rursum enodes trunci resecantur, et alte
finditur in solidum cuneis uia, deinde feraces
plantae immittuntur: nec longum tempus, et ingens
exiit ad caelum ramis felicibus arbos,
miratastque nouas frondes et non sua poma.

Serv. *ad georg.* 2, 82 MIRATAST QVE NOVAS FRONDES ET N(ON) S(VA) P(OMA)
ingens phantasia.

3) Verg. *Aen.* 8, 90-93

ergo iter inceptum celerant rumore secundo:
labitur uncta vadis abies; mirantur et undae,
miratur nemus insuetum fulgentia longe
scuta virum fluvio pictasque innare carinas.

Serv. *ad Aen.* 8, 91: MIRANTVR ET VNDAE: laus Troianorum per phantasiam quandam ex undarum vel nemoris admiratione venientem.

4) Verg. *Aen.* 4, 571-577

Tum vero Aeneas subitis exterritus umbris
corripit e somno corpus sociosque fatigat
praecipitis: 'vigilate, viri, et considite transtris;
solvite vela citi. Deus aethere missus ab alto
festinare fugam tortosque incidere funis

575

6

6) Verg. *Aen.* 6, 806-812

et dubitamus adhuc virtutem extendere factis,
aut metus Ausonia prohibet consistere terra?
Quis procul ille autem ramis insignis olivae
sacra ferens? Nosco crinis incanaque menta
regis Romani primam qui legibus urbem 810
fundabit, Curibus parvis et paupere terra
missus in imperium magnum.

Serv. *ad Aen.* 6, 808: QVIS PROCVL ILLE AVTEM: nunc redit ad Romanos reges ... mira autem utitur phantasia, ut quasi ostendat se non agnoscere eum, qui de gente Romana non fuerat.

7) Verg. *Aen.* 10, 267-269

at Rutulo regi ducibusque ea mira videri
Ausoniis, donec versas ad litora puppis
respiciunt totumque adlabi classibus aequor.

Serv. Dan. *ad Aen.* 10, 269: ADLABI CLASSIBVS AEQVOR cum classibus labi; *aut aequore classem labi. Quidam ita exponunt, ut hoc ad phantasiam Rutulorum referant, quoniam admirantibus his unde tanta fiducia animos Troianorum incessisset, repentina facies multarum navium adpropinquantium perinde visa est, atque si ipsum aequor cum classibus allaberetur.*

Cf. Hor. *epod.* 2, 17-22

vel cum decorum mitibus pomis caput
Autumnus agris extulit,
ut gaudet insitiva decerpens pira
certantem et uvam purpurae,
qua muneretur te, Priape, et te, pater
Silvane, tutor finium.

Cf. Porphy. *ad Hor. epod.* 2, 17-18: VEL CUM DECORUM MITIBUS POMIS CAPUT AUTUMNUS AGRIS EXTULIT: poetica phantasia finxit autumnum quasi corporalem deum pomis coronatum.

Cf. Lact. Plac. *ad Stat. Theb.* 4, 447-448: (INGEMVIT DIRCE MAESTVSQVE CITHAERON / ET NOVA CLAMOSAE) STVPVERE SILENTIA VALLES Baccharum uocibus clamosae ualles destitutae immolatarum pecudum mugitibus stupere. Dicit paene phantasia omnem gregem in luco immolatum usque adeo ut fons de quo potabant armenta et mons per quem errabant ingemiscerent, cum se armentis destitutos uiderent.

IV: *phantasia* ed *enargeia* nel commento di Donato a Terenzio

1) Ter. *Eun.* 592-594

[CH] dum haec mecum reputo, accersitur lavatum interea virgo:
iit lavit rediit; deinde eam in lecto illae conlocarunt.
sto exspectans siquid mi imperent.

Don. *ad Eun.* 594: STO EXSPECTANS SIQUID MI IMPERENT: ἐνάργεια. Non enim dixit “stabam”.

Cf. Ter. *Hec.* 173-175:

eo amantem invitum Pamphilum extrudit pater.
reliquit cum matre hic uxorem; nam senex
rus abdidit se, huc raro in urbem com meat.

Don. *ad Ter. hec.* 174: RELINQUIT: ἐνάργεια praesentis temporis; 296: QUAM MIHI OBTRUDIT: pro “obtrudebat”; ἐνάργεια temporis.

Verg. *Aen.* 2, 427-429:

(dis aliter visum): pereunt Hypanisque Dymasque
confixi a sociis; nec te tua plurima, Panthu,
labentem pietas nec Apollinis infula texit.

Don. *apud Serv. ad Aen.* 2, 428: PEREUNT pro perierunt: enargia in temporibus; vd. anche 2, 443-444; 4, 85-88; 5, 57; 547.

2) Ter. *Eun.* 971-975

SE. Ex m<eo> propinquo rure hoc capio commodi:
neque agri neque urbis odium me umquam percipit.
ubi satias coepit fieri commuto locum.
sed estne ille noster Parmeno? et certe ipse est.
quem praestolare, Parmeno, hic ante ostium?

Don. *ad Ter.* 973: UBI SATIAS COEPIT: suffecerant ad hanc sententiam duo superiores hii versus, sed hic ἐνάργεια est senilis eloquii, faceti et garruli simul.

3) Ter. *Ph.* 95-108

modo quandam vidi virginem hic viciniaē 95
 miseram suam matrem lamentari mortuam.
 ea sita erat exadvorsum neque illi benivola
 neque notus' neque vicinus extra unam anicula
 quisquam aderat qui adiutaret funus': miseritumst.
 virgo ipsa facie egregia." quid verbis opust? 100
 commorat omnis nos. ibi continuo Antipho
 "vultisne eamus' visere?" alius "censeo:
 eamus': duc nos sodes." imus venimus
 videmus'. virgo pulchra, et quo mage diceret,
 nil aderat adiumenti ad pulchritudinem: 105
 capillus' passus, nudus' pes, ipsa horrida,
 lacrumae, vestitus' turpis: ut, ni vis boni
 in ipsa inesset forma, haec formam exstinguerent.

Don. *ad Ph.* 102: ALIUS CENSEO EAMUS DUC NOS SODES IMUS VENIMUS: haec omnia diversi dicunt, et apparet tot esse homines, quot per μίμησιν ἀσύνδετα demonstrantur dramatica relatione.

Don. *ad Ph.* 95: MODO QUANDAM VIDI VIRGINEM: vide sic agi, ut non tam morte mulieris quam solitudine pulchrae virginis moveatur adfectus, simul et ea describi, quae matronae futurae magis convenient quam quae temere amanda sit. Nam hic obitus feminae ad comicum exitum spectat, quandoquidem plus ex morte eius securitatis quam molestiae sentiat argumentum.

Don. *ad Ph.* 104: IMUS, VENIMUS, VIDEMUS VIRGO PULCHRA: συντομία μετ'ἐναργείας

Tib. *fig.* 40 = *RhG* 3, 77, 27 ss. Sp.

Ἀσύνδετόν ἐστιν ὃ πολλοῦ χρῆται ὁ Δημοσθένης κατ'ὄνομα, καὶ κατὰ κῶλον καὶ ἐν τόπῳ. Κατ'ὄνομα· *Ἀμφίπολιν, Πύδναν, Ποτίδαιαν, Ἀλόνησον*· ἐξ ὧν πλήθους ἔμφρασις γίνεται... κατὰ κῶμμα δέ, *ὅταν ἐπὶ κόρρη, ὅταν κονδύλοις, ταῦτα κινεῖ, ταῦτα ἐξίστησι*. Ταῦτα δεινῶς ἔχει καὶ ἐνάργειαν. Καὶ τοῦτο ἀσυνδέτως πολλὰ δὲ εἶπεῖν ... λαμπρότητα δὲ καὶ φαντασίαν τοῦτο τὸ σχῆμα παρέχεται ἄνευ συνδέσμων ἐλευθέρῳ φωνῇ τοῦ λόγου προϊόντος ταῖς τῶν τόπων ἐμβολαῖς. Τῷ σχήματι κέχρηται ἢ κατ'ὄνομα εἰς πλῆθος, ἢ κατὰ κῶλον εἰς κάλλος, ἢ κατὰ κῶμμα εἰς ἐνάργειαν, ἢ κατὰ τόπους εἰς λαμπρότητα.

[cf. [Long.] *subl.* 20, 1; Hermog. *id.* 270, 20-271, 1 Rabe; Schol. *ad Demosth.* 21, 72, 223]

Bibliografia minima per approfondimenti*

F. Berardi, *La dottrina dell'evidenza nella tradizione retorica greca e latina*, Perugia 2012

F. Berardi, *Una gara di pittura tra Virgilio e Omero nei Saturnalia di Macrobio*, *Incontri di Filologia Classica* 21, 2021-2022, 261-283

P. Colafrancesco, *Phantasia vs. imago nel commento di Servio a Virgilio*, *Invigilata Lucernis* 31, 2009, pp. 79-88

A. Manieri, *L'immagine poetica nella teoria degli antichi: Phantasia ed enargeia*, Pisa-Roma 1998

U. Schindel, *Influenze reciproche tra commento esegetico e manuale sistematico*, in M. S. Celentano (cur.), *Ars/Techne. Il manuale tecnico nella civiltà greca e romana*. Atti del convegno internazionale Università "G. D'Annunzio" Chieti-Pescara (29-30 ottobre 2001), Alessandria 2003, pp. 145-157

* I testi qui indicati sono tutti disponibili presso la Biblioteca Universitaria "Ettore Paratore".